

Foto: Martine Sprangers

Groepsopvoeder moet balans vinden tussen flexibiliteit en controle

Gesloten residentiële jeugdzorg als veilige haven

Door Netty Jongepier

Groepsopvoeders in residentiële voorzieningen moeten kinderen en jongeren naast behandeling ook goede basiszorg bieden. Met name in de gesloten jeugdzorg confronteren de ernstige gedragsproblemen van de doelgroep en de groepsdynamiek groepsleiders met een gevoel van onmacht. Regelmatig doen zich incidenten voor die het groepsklimaat verstoren. De persoonlijke relatie tussen groepsopvoeder en jongere, met name emotionele ondersteuning en sensitiviteit, is essentieel voor het verbeteren van de veiligheid en het pedagogisch klimaat in de leefgroep.

De laatste tijd groeit het besef dat naast behandeling ook een goede orthopedagogische basiszorg in de residentiële jeugdzorg belangrijk is. In *Jeugd en Co Kennis* zijn daarover verschillende artikelen verschenen (Jongepier en Struijk, 2008; Jongepier en anderen, 2010; De Lange en anderen, 2011). De auteurs gebruiken verschillende termen, zoals pedagogisch klimaat, basisklimaat, groepsklimaat en orthopedagogische basiszorg, die grotendeels dezelfde lading dekken. Het gaat om de verantwoordelijkheid van de groepsleiding voor een leefsituatie in de groep die gunstig is voor het welbevinden en de ontwikkeling van de opgenomen jongeren. Bepalende aspecten daarvoor zijn de relatie tussen de groepsopvoeder en de jongere, de opvoeding en verzorging, en de bejegening en sfeer in de groep.

Het realiseren van een goed pedagogisch klimaat in de residentiële zorg is moeilijk. Per definitie is residentiële behandeling problematisch. Wonen in een groep, met kinderen en jongeren met vaak

ernstige gedragsproblemen, onder wisselende begeleiding van soms meer dan tien groepsopvoeders, biedt geen gunstige voorwaarden voor een goed klimaat. De meeste jongeren willen er niet zijn en tonen weinig motivatie.

Dat geldt zeker voor jongeren met een gedwongen plaatsing. Met name in gesloten instellingen voor jongeren met ernstige gedragsproblematiek – de justitiële jeugdinstellingen en instellingen voor Jeugdzorg^{Plus} – kampen groepsopvoeders met beheersproblemen. Incidenten, uitbarstingen van agressie en inperkende maatregelen komen regelmatig voor, met als gevolg onveiligheid voor jongeren en medewerkers en een negatieve sfeer.

Hoewel het geen ideale oplossing is, hebben sommige jongeren een residentiële behandeling nodig. Het is de taak van groepsopvoeders, gedragswetenschappers en methodiekontwikkelaars om de zorg voor deze jongeren zo gunstig mogelijk te maken.

Black box

Annemiek Harder noemt in haar proefschrift de residentiële zorg een *black box*: er is nog weinig informatie beschikbaar over de factoren die samenhangen met positieve resultaten. Ze concludeert dat de relatie tussen cliënt en hulpverlener een belangrijke factor is voor de resultaten van een residentiële opname. Dat geldt met name voor de doelgroep van justitiële jeugdinstellingen en Jeugdzorg^{Plus}: jongeren met externaliserend en oppositioneel probleemgedrag die gedwongen worden geplaatst.

Harder constateert dat de beperkte motivatie en de gedragsproblemen van jongeren, in combinatie met een beheersmatige benadering door groepsopvoeders, het creëren en in stand houden van een goede werkrelatie bemoeilijken. Als de residentiële zorg zich expliciet richt op het verbeteren van de behandelmotivatie van jongeren en de relatie tussen jongeren en hulpverleners kunnen de uitkomsten van de hulp verbeteren (Harder, 2011).

De bevindingen van Harder maken duidelijk dat er meer aandacht nodig is voor de relatie tussen groepsopvoeder en jongere, naast gericht werken aan de vaardigheden van de jongeren aan de hand van bijvoorbeeld het socialecompetentiemodel. Harder concludeert dat

In dit nummer van *Jeugd en Co Kennis* gaan Marjan de Lange en anderen nader in op de zorg tijdens en na Jeugdzorg^{Plus}. Zie pagina 8 en verder.

groepsopvoeders training en scholing op het gebied van interactievaardigheden moeten krijgen. Vooral positieve bejegeningvaardigheden zijn van belang. De ondersteuning in de gesloten jeugdzorg moet zich volgens Harder met name richten op de omgang met jongeren waarmee groepsopvoeders veel moeite hebben: jongeren met oppositioneel of ernstig agressief gedrag en jongeren met wie medewerkers moeilijk contact krijgen.

Open groepsklimaat

Het proefschrift van Peer van der Helm, *First do no harm*, biedt een concretisering van het pedagogisch klimaat en de omgang tussen medewerkers en jongeren. Hij deed onderzoek naar het groepsklimaat in justitiële jeugdinstelling Teylingereind, een gesloten instelling voor jongens met een justitiële maatregel (Van der Helm, 2011).

Van der Helm concludeert dat een ‘open’ groepsklimaat van groot belang is om doelstellingen als opvoeding, behandeling en rehabilitatie te realiseren. Een open groepsklimaat kenmerkt zich door ondersteuning en mogelijkheden voor groei. Steun heeft te maken met de relatie tussen medewerker en jongere; jongeren ervaren die steun door gewone dingen als persoonlijke aandacht en iemand kunnen vertrouwen. Groei appelleert aan leren en zingeving: het gevoel dat de jongere iets kan leren en er beter van wordt. Naast steun en groei zijn ook structuur – duidelijkheid, weten waar je aan toe bent – en een veilige sfeer tussen jongeren onderling van belang.

Als tegenhanger van een open groepsklimaat schetst Van der Helm een klimaat van repressie en gebrek aan structuur. Bij zo’n repressief klimaat horen beperkende regels, willekeur bij straffen, gebrek aan ruimte voor de jongeren en zware sancties op overtreding van de regels.

Een open groepsklimaat blijkt gunstig te zijn voor de ontwikkeling van jongeren, een repressief klimaat ongunstig. In een open groepsklimaat raken jongeren meer gemotiveerd en zijn ze meer geneigd om de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van hun handelen bij zichzelf te leggen. Ook zetten ze zich actiever in bij de aanpak van hun problemen, ontwikkelen ze empathie en verminderen criminele overtuigingen en denkfouten.

Het pleidooi van Peer van der Helm is samen te vatten als ‘opvoeding in plaats van straf’. In het algemeen ligt in de huidige praktijk bij de aanpak van jongeren met probleemgedrag het accent op een strak gestructureerde omgeving, beheersing en controle. Van der

Helm werpt de vraag op of zo'n sterk gestructureerd groepsklimaat voldoende veiligheid en ondersteuning kan bieden. Hij pleit voor meer ondersteuning en responsiviteit. Kernelement in de houding en het handelen van groepsopvoeders is volgens hem een balans tussen flexibiliteit en controle.

Responsieve relatie

De onderzoeken van Annemiek Harder en Peer van der Helm wijzen op het belang van een positieve, responsieve relatie tussen groepsopvoeder en jongere en een groepsklimaat met een goede balans tussen ondersteuning en structuur. Veel groepsopvoeders en andere beroepskrachten zullen dat onderschrijven. Maar de vertaling naar de dagelijkse praktijk is moeilijk. In een situatie waarin, zoals Van der Helm schetst, regelmatig sprake is van overtreding van regels, negatief gedrag, agressie en dreigend geweld is het allesbehalve eenvoudig om een positieve relatie aan te gaan met jongeren.

Het onderzoek van Van der Helm laat zien dat sommige groepsopvoeders strenger straffen dan nodig is en jongeren kleineren. Daaruit blijkt dat de gesloten jeugdzorg zich de titel van zijn proefschrift mag aantrekken: *First do no harm*. Het is de Engelstalige samenvatting van de eed die aankomend artsen afleggen: schaad nooit je patiënt. Een residentiële opname mag de ontwikkeling van jongeren niet schaden. Het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind verplicht instellingen zich maximaal in te spannen om kinderen bescherming en ontwikkelingskansen te bieden. Artikel 6 beschrijft het recht op leven en ontwikkeling van het kind; artikel 19 gaat over veiligheid en bescherming tegen kindermishandeling (Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind, 1990).

De relatie tussen medewerker en jongere en het groepsklimaat worden sterk bepaald door een persoonlijke dimensie. Sommige groepsopvoeders bouwen van nature makkelijk een positieve band op met jongeren die moeilijk gedrag vertonen. Veel andere groepsopvoeders moeten die vaardigheid echter ontwikkelen. Maar wat is daarvoor nodig aan scholing, training en ondersteuning?

Vooralsnog ontbreekt het aan concrete kwaliteitscriteria en methodische handreikingen hiervoor. Dat is begrijpelijk, omdat het gaat om een dimensie die moeilijk in protocollen en meetbare doelen uit te drukken is. Toch is het nodig om de persoonlijke relatie en het groepsklimaat te vertalen naar kwaliteitseisen en concrete handvatten voor de praktijk.

Inzichten uit de gehechtheidstheorie

Een benadering die kan helpen is die van hoogleraar Orthopedagogiek Carlo Schuengel en zijn collega's. In de OG Heldringstichting onderzochten zij de residentiële behandeling van jongeren met ernstige en gecompliceerde gedragsproblemen vanuit het kader van de gehechtheidstheorie. De uitkomsten leiden tot aanbevelingen voor het werken met jongeren met een problematische hechtingsstrategie, maar laten zich ook vertalen naar algemene richtlijnen voor de relatie tussen groepsopvoeder en jongere en het pedagogisch klimaat (Schuengel en anderen, 2006).

De gehechtheidstheorie stelt dat kinderen een gehechtheidsrelatie ontwikkelen met een primaire verzorger om zichzelf te verzekeren van bescherming en verzorging. Een veilige gehechtheidsrelatie tussen ouder en kind heeft een belangrijke positieve uitwerking op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Volgens hoogleraar Ontwikkelingspsychologie Marianne Riksen-Walraven zijn persoonlijke relaties waarin een kind zich veilig voelt en ruimte voor autonomie essentiële voorwaarden voor ontwikkeling (Riksen-Walraven, 2002).

Een veilige gehechtheidsrelatie is niet alleen voor jonge kinderen een voorwaarde voor ontwikkeling, maar ook voor jongeren. Sensitieve responsiviteit – de signalen van een kind opmerken en er adequaat op reageren – is een kernelement in de omgang tussen volwassenen en kinderen. Juist voor jongeren in de gesloten jeugdzorg is het goed om hierop terug te grijpen. Door hun moeilijke achtergrond en problemen ontbreekt bij deze jongeren vaak een basis van veiligheid en vertrouwen. Alleen al het gegeven dat de jongere niet meer thuis woont, betekent een scheiding van bestaande gehechtheidsfiguren, hoe onveilig de gehechtheidsrelatie met de ouders misschien ook was. Bovendien moeten deze jongeren oude gedragspatronen doorbreken en zich op een andere, sociaal aangepaste manier gaan gedragen. Dat roept angst en onzekerheid op. Zonder steun van volwassenen is de kans klein dat een jongere dat redt.

Jongeren kunnen hun moeilijke ervaringen met gehechtheidsfiguren op verschillende manieren verwerken. Vanaf jonge leeftijd leren kinderen strategieën om pijn en gekwettheid in een gehechtheidsrelatie te voorkomen, bijvoorbeeld door hun gedrag aan te passen of door afleiding te zoeken. Die strategieën passen ze ook toe in andere relaties als ze ouder worden. Schuengel en zijn collega's noemen dat gehechtheidsstrategieën. Een jongere die bijvoorbeeld verwaarloosd is door zijn ouders en van tehuis naar tehuis is geplaatst, kan geleerd hebben om weinig te vertrouwen op de steun van

anderen. Zo'n jongere zal zich stoer en afstandelijk opstellen. Een jongere die als kind sterk wisselende ervaringen had met hechtingsfiguren, bijvoorbeeld een ouder die sterk betrokken is bij het kind maar het weinig aandacht geeft, kan geleerd hebben om zijn emoties juist uit te vergroten, zich kwetsbaar en afhankelijk op te stellen en voortdurend te vragen om aandacht.

De relatie tussen jongere en groepsleiding kan nooit de gehechtheidsrelatie van ouder en kind evenaren of vervangen. Maar uit het onderzoek van zowel Harder als Schuengel blijkt dat jongeren gehechtheidsgedrag kunnen vertonen in hun relatie met groepsopvoeders. Als die dat gedrag op een passende manier beantwoorden, vergroot dat de kans dat de jongere zijn gehechtheidsstrategie in gunstige zin aanpast. De jongere leert dan te steunen op volwassenen tegen wie hij opkijkt, die hij vertrouwt en door wie hij zich geaccepteerd voelt. Zo kan de jongere zich een stapje verder ontwikkelen naar de volwassenheid. Volgens Schuengel is dat een belangrijk en noodzakelijk aspect van de residentiële behandeling.

De groep als veilige haven

Schuengel en collega's geven een aanzet voor een aanpak in de residentiële zorg op basis van de hechtingstheorie. Die bestaat uit drie elementen: het bieden van een veilige basis, het doorbreken van negatieve verwachtingspatronen en vervangen van belangrijke overtuigingen – kerncognities –, en ten slotte een ondersteunend netwerk.

Het eerste element, de veilige basis, betreft de relatie tussen medewerker en jongere en het groepsklimaat. Een veilige basis is een plek waar een jongere zich fysiek en emotioneel veilig voelt: een 'veilige haven'. Dat vereist dat groepsopvoeders de jongere als individu benaderen en een authentieke relatie met hem aangaan. Ze moeten openstaan voor de jongere, oprecht belangstelling hebben en hem willen leren kennen en begrijpen. Een belangrijk aspect is dat groepsopvoeders achter afwijzend of agressief gedrag van een jongere de behoefte aan steun herkennen. De jongere moet ervaren dat de medewerkers onvoorwaardelijke zorg voor hem hebben.

Een veilige haven bieden betekent ook een flexibele benadering, afgestemd op de jongere. Structuur en grenzen zijn nodig, maar star vasthouden aan regels, sancties, beheersing en controle staat het opbouwen van een goede relatie in de weg. In plaats daarvan is een flexibele opstelling nodig waarin ruimte is voor uitzonderingen en

individuele aanpassingen, naast ononderhandelbare grenzen en regels.

Voor groepsopvoeders betekent het bieden van een veilige haven dat er een groot beroep op hen wordt gedaan. Het vraagt sensitieve responsiviteit en flexibiliteit. Ze kunnen niet volstaan met een standaardaanpak maar moeten steeds kijken naar en hun gedrag afstemmen op de individuele jongere.

Werkers verschillen in de mate waarin zij sensitief responsief zijn. Maar het is te leren, blijkt uit onderzoek, met name door videointeractiebegeleiding (Schuengel en anderen, 2010). Omdat sensitieve responsiviteit te maken heeft met de persoonlijke waarden en houding van groepsopvoeders, is het belangrijk dat ze zich door de organisatie gesteund voelen en dat de deskundigheidsbevordering gebaseerd is op binnen de organisatie gedeelde waarden.

Agressie als verstorende factor

De dagelijkse dynamiek in de groep maakt het moeilijk om een goede relatie met jongeren en een veilig groepsklimaat te realiseren. In de interviews van Peer van der Helm met groepsopvoeders van Teylingereind komt naar voren dat onder hen vaak angst heerst voor agressie van jongeren. Daardoor neigen ze meer tot controle en beheersing. Dat kan vervolgens weer agressie oproepen, met als uitkomst een negatief en repressief groepsklimaat.

Van der Helm constateert dat een open groepsklimaat juist leidt tot meer emotionele stabiliteit en daarmee een buffer kan vormen tegen agressie. Ook is bekend dat een veilige basis helpt bij emotieregulatie (Van der Helm, 2011).

Toch zal ook in een groep met een positief pedagogisch klimaat regelmatig agressie voorkomen. Naast omgevingsfactoren hebben de persoonskenmerken, de achtergrond en de problematiek van jongeren invloed op het ontstaan van agressie. Daarom moeten instellingen beleid formuleren op het gebied van agressie. In veel instellingen worden werkers getraind in het ruimtelijk en fysiek hanteren van agressie. Het gaat dan om inperkende maatregelen, bijvoorbeeld het apart zetten of vastpakken van de jongere. Dat zijn noodmaatregelen: ze worden toegepast als het niet anders kan. Maar inperkende maatregelen hebben grote nadelen. Allereerst gaan ze niet goed samen met een open en veilig groepsklimaat. Ook zijn er aanwijzingen dat deze maatregelen fysieke en emotionele schade kunnen veroorzaken, bij jongeren en bij medewerkers (Valenkamp, 2011).

Proactief omgaan met agressie

Marije Valenkamp heeft voor haar promotieonderzoek een instrument ontwikkeld en geëvalueerd dat gericht is op proactief hanteren van agressie in de groep: de individuele proactieve agressiehanteringsmethode (IPAM). Weliswaar richtte haar onderzoek zich op kinderen tot en met 12 jaar, maar aannemelijk is dat de uitkomsten ook toepasbaar zijn voor 12-plussers (Valenkamp, 2011).

Het doel van de IPAM is de toepassing van inperkende maatregelen te voorkomen of verminderen. Kern van de methode is dat medewerkers met het instrument elk agressie-incident in kaart brengen: wanneer en waar het gebeurde, onder welke omstandigheden, wat er precies gebeurde, wie wat deed, enzovoort. Ook gaan de medewerkers na of er, achteraf gezien, tekenen waren die het gedrag van het kind konden voorspellen. Deze werkwijze maakt de medewerkers bewust van de volgorde van oorzaak, waarschuwingssignalen en gedrag, en geeft hen daardoor meer houvast. Voor elk kind afzonderlijk wordt een agressiehanteringsplan gemaakt dat per agressiefase de signalen van het kind beschrijft en schetst wat een medewerker kan doen om het ontstaan of oplopen van agressie te voorkomen.

Valenkamp toonde aan dat het aantal inperkende maatregelen met de helft verminderde, doordat medewerkers met behulp van het instrument beter anticipeerden op tekenen van agressie en specifieker keken wat een individueel kind nodig heeft. De groepsopvoeders waren enthousiast over het instrument.

Een relevante bevinding is dat groepsopvoeders die met de IPAM werken anders tegen agressie van kinderen gaan aankijken: ze ervaren het minder als beledigend en kwetsend. Kennelijk vatten ze de agressie minder op als tegen zichzelf gericht. Een proactieve individuele agressiehantering lijkt het gevoel te vergroten dat groepsopvoeders grip hebben op de situatie en leidt daarmee tot vermindering van inperkende en repressieve maatregelen bij acuut gevaar. Het is waarschijnlijk dat een proactieve, op het individu toegesneden aanpak van agressie een positieve bijdrage kan leveren aan de relatie tussen groepsopvoeder en jongere en aan een veilig groepsklimaat.

Negatieve groepsmechanismen

Naast de opstelling van de groepsopvoeder hebben ook groepsprocessen invloed op het pedagogisch klimaat. Het is van belang dat groepsopvoeders zich bewust zijn van de groepsdynamica en gebruik leren maken van de groep. Ze moeten rekening houden met nega-

tieve groepsbeïnvloeding, maar tegelijkertijd ook de kansen zien die het werken met de groep hen biedt (Dishion en anderen, 1996; Farquharson, 2004). Negatieve groepsmechanismen zijn bijvoorbeeld pesten, intimideren en groepsdruk. In groepen jongeren met probleemgedrag ontwikkelt zich makkelijk een proces waarin jongeren regelovertredend gedrag van elkaar overnemen en tot groepsnorm maken. Een ‘bifocale’ benadering is volgens Farquharson nodig: afwisselende aandacht voor het individu en de groep maakt het mogelijk het individu te zien in de sociale context en zijn relatiestijl te begrijpen.

Stappen naar een veilig pedagogisch klimaat

Het realiseren van een veilige haven is vooral de taak van de groepsopvoeders. Zij moeten een goede balans vinden tussen ondersteuning en sensitieve responsiviteit enerzijds en gezag, sturing en controle anderzijds. In de selectie, scholing en ondersteuning van groepsopvoeders is aandacht nodig voor de kwaliteiten en vaardigheden die hiervoor nodig zijn.

Residentiële instellingen kunnen verschillende stappen zetten die bijdragen aan een veilig pedagogisch klimaat.

- Visie- en beleidsontwikkeling – De residentiële zorg is niet alleen verantwoordelijk voor behandeling en behandelmethodieken, maar moet ook een visie ontwikkelen op de relatie tussen groepsopvoeder en jongere en op het pedagogisch klimaat. Binnen instellingen is draagvlak nodig voor het erkennen van de groepsopvoeder als cruciale menselijke factor voor de kwaliteit van de zorg. Investeren in personeelsbeleid, scholing en training moet onderdeel zijn van het instellingsbeleid.
- Methodiekontwikkeling – Een methodische aanpak is nodig om abstracte concepten als het pedagogisch klimaat en de relatie tussen groepsopvoeder en jongere te realiseren. De inzichten uit de gehechtheidstheorie bieden hiervoor handvatten. Uitgewerkt dient te worden op welke manieren een groepsopvoeder kan zorgen voor een klimaat waarin jongeren zich veilig voelen. Emotionele ondersteuning is een belangrijk aspect van het pedagogisch klimaat. Wat betekent dat voor de manier waarop de groepsopvoeder contact legt met een jongere? Hoe komt een groepsopvoeder erachter wat een jongere bedoelt met zijn gedrag? Hoe bouwt hij een relatie op met een jongere die contact afwijst of die stelselmatig de regels overtreedt? Hoe voorkomt hij dat een jongere de handhaving van een regel ervaart als een afwijzing? Op al dit soort

vragen moeten antwoorden gevonden worden. Het eerdere *Jeugd en Co Kennis*-artikel ‘Zes uitgangpunten voor een goed pedagogisch klimaat’ benoemde de belangrijkste aspecten van het pedagogisch klimaat. Ze kunnen dienen als kapstok voor het ontwikkelen van een methodische aanpak (Jongepier en anderen, 2010).

- Agressiehanterings- en veiligheidsbeleid – Aanvullend is beleid op het gebied van veiligheid en agressiehantering van belang. Dat moet groepsopvoeders het gevoel geven dat ze de situatie onder controle hebben zonder repressief te hoeven optreden. Veiligheidsbeleid gaat verder dan het hanteren van agressie in de groep. Het omvat ook een visie van de organisatie op veiligheid en een uitwerking van hoe de organisatie de veiligheid kan bevorderen.
- Training en supervisie van de groepsopvoeder – Cruciaal is training en ondersteuning van groepsopvoeders bij het realiseren van een veilig pedagogisch klimaat en het omgaan met agressie. Het aanbod moet aansluiten op de kwaliteiten die medewerkers al van nature hebben en deze uitbreiden. Met name voor interactieaspecten is aandacht nodig. Hiervoor is videointeractiebegeleiding een goed instrument. Begeleiding en supervisie door een gedragswetenschapper zijn hierbij belangrijk.
- Monitoring – Ten slotte is monitoren van het groepsklimaat belangrijk om continu zicht te houden op het pedagogisch klimaat en bij te sturen als dat nodig is. Peer van der Helm heeft voor zijn promotieonderzoek een vragenlijst ontwikkeld om het groepsklimaat te ‘meten’. De lijst staat in zijn proefschrift. Uit recent longitudinaal onderzoek door de Hogeschool Leiden en de Universiteit van Amsterdam blijkt dat de vragenlijst betrouwbaar en valide is en niet alleen bruikbaar is in justitiële jeugdinrichtingen en instellingen voor Jeugdzorg^{Plus}, maar ook in open groepen en groepen voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking.

Dit artikel is, net als de andere artikelen in dit nummer, gratis te downloaden via www.jeugdenco.nl > Kennis > Jaargang 2011 > No 4/2011.

Verder lezen

- Dishion, T.J., Spracklen, K.M., Andrews, D.W. & Patterson, G.R. (1996). Deviancy training in male adolescent friendships. *Behavior Therapy*, jaargang 27, nummer 3, pagina 373-390.
- Farquharson, G. (2004). How good staff become bad. In: Campling, P., Davies, S. &

- Farquharson, G. (2004). *From Toxic Institutions to Therapeutic Environments. Residential Settings in Mental Health Services*. London, Gaskell.
- Harder, A.T. (2011). The downside up? A study of factors associated with a successful course of treatment for adolescents in secure residential care (proefschrift). Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Helm, P. van der (2011) *First do no Harm. Living group climate in secure juvenile correctional institutions*. Amsterdam, SWP.
- Jongepier, N. & Struijk, M. (2008). Tijd voor herwaardering van het pedagogisch klimaat. *Jeugd en Co Kennis*, jaargang 2, nummer 4, pagina 19-25.
- Jongepier, N., Struijk, M. & Helm, P. van der (2010). Zes uitgangspunten voor een goed pedagogisch klimaat. *Jeugd en Co Kennis*, jaargang 4, nummer 1, pagina 9-18.
- Lange, M. de e.a. (2011). Verzorging en opvoeding in de residentiële jeugdzorg. *Jeugd en Co Kennis*, jaargang 5, nummer 2, pagina 40-50.
- Riksen-Walraven, M. (2002). Wie het kleine niet eert... Over de grote invloed van vroege sociale ervaringen. Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Schuengel, C., Kef, S., Damen S. & Worm, M. (2010). 'People who need people': attachment and professional caregiving. *Journal of Intellectual Disability Research*, jaargang 54, supplement 1, pagina 38-47.
- Schuengel, C., Venmans, J., Ijzendoorn R. van & Zegers, M. (2006). Gehechtheidsstrategieën van zeer problematische jongeren. Onderzoek, diagnostiek en methodiek. Amsterdam, SWP
- Valenkamp, M.W. (2011) *Inperken voorkomen. Individuele proactieve agressiehanteringsmethode (IPAM) in de (dag)klinische kinderspsychiatrie en jeugdzorg. Verantwoording en evaluatie* (proefschrift). Rotterdam, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Netty Jongepier (nj@vanmontfoort.nl) is werkt als adviseur en methodeontwikkelaar bij adviesbureau Van Montfoort.